

Б.О.Махматраемов,
Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси
ҳузуридаги Фискал институт тадқиқотчиси

ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАР ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИГА СОЛИҚҚА ТОРТИШ МЕХАНИЗМИНИНГ ТАЪСИРИНИ ТАҲЛИЛИ

Аннотация: Мазкур тадқиқотда республика давлат солиқ хизмати органлари фаолиятини янада автоматлаштириш орқали солиқ назоратини такомиллаштириш йўллари ўрганиб чиқилган. Шунингдек, мавзуга оид адабиётлар шарҳи ва айрим ҳуқуқий жиҳатлари баён этилган. Солиққа назорати уларга таъсир этувчи омиллар ҳамда дастурий маҳсулотларни такомиллаштириш орқали олдини олиш имкониятлари ёритилган. Амалга оширилган тадқиқотлар натижасида ҳулосалар шакллантирилиб, тегишли илмий таклиф ва амалий тавсиялар ишлаб чиқилган.

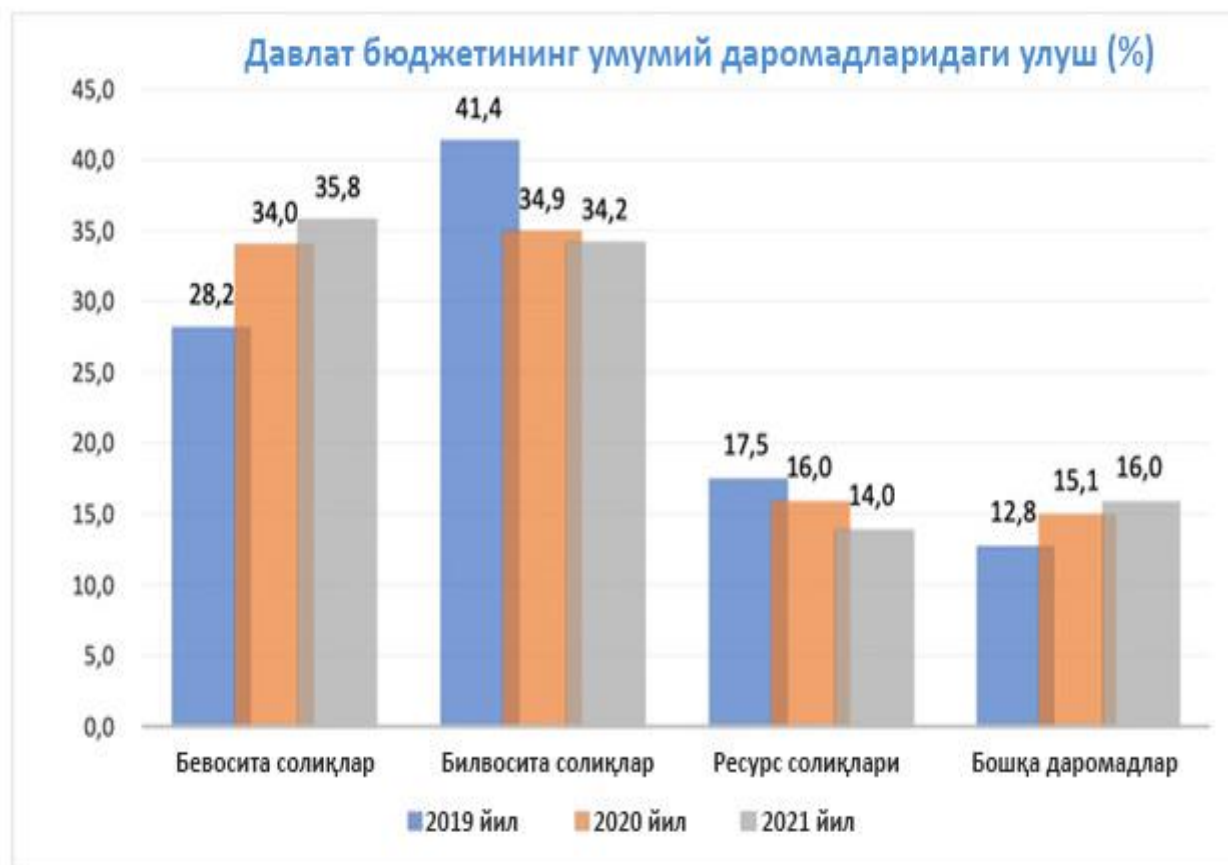
Калит сўзлар: солиққа назорати, ахборот-коммуникация технологиялари, маълумотлар базаси, интеграция, автоматлаштириш, солиқ тўловчилар, давлат солиқ хизмати

Annotation: The study examined ways to improve tax control by further automation through further automation of the state bodies of the Republic. It also describes the interpretation of literature and some legal aspects. Tax controls are covered with opportunities to prevent the factors affected by them as well as software products. As a result of the research, conclusions were formed and the relevant scientific proposals and practical recommendations were developed.

Key words: Tax control, Information and Communication Technologies, Database, Integration, Automation, Taxpayers, State Tax Service

Республика солиқ тизимини такомиллаштиришда солиқ юкини изчиллик билан камайтириш, солиқ солиш тизимини соддалаштириш ва солиқ маъмуриятчилигини такомиллаштириш иқтисодиётни жадал ривожлантириш ҳамда мамлакатнинг инвестициявий жозибадорлигини яхшилашнинг энг муҳим шартларидан бири бўлиб ҳисобланади. Солиқ солинадиган база бўйича солиққа тортиш тартибини ислоҳ қилиш оқибатларини баҳолашда, қабул қилинган ўзгаришлар, айниқса, солиқ базаси таркибини ва солиқ ставкаларини ўзгариши, имтиёзларнинг бекор қилиниши ва амортизацияни ҳисоблаш тартибининг ўзгариши солиқ тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг ўзгаришига олиб келганлигини алоҳида эътироф этиш зарур. Давлат солиқ тизимининг ҳолати ва йўналишини “2022 йил учун Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджети тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунларини кўриб чиқиш орқали баҳоланиши мумкин. Солиқ ислохотларининг натижалари айниқса бевосита ва билвосита солиқлар нисбати ўзгарганида яққол кўринади. 2018 йилда бюджет даромадлари асосан билвосита солиқлар ҳисобига шаклланган ва уларнинг

улуши 50 фоиздан ортиқни ташкил қилган. Уч йиллик ислохотлар натижаларига қўра бевосита ва билвосита солиқларнинг нисбати ижобий томонга ўзгарган. Ўзбекистон бюджетида 2021 йил якуни билан бевосита ва билвосита солиқлар улуши деярли тенг бўлган: 35,8% – бевосита солиқлар ва 34,2% – билвосита солиқлар (1-расм).

1-расм. Давлат бюджети даромадлари нисбати¹, %

Умуман олганда, бюджет тушумларида ўсиш тенденциялари кузатилган бўлиб, юқорида таъкидлаб ўтилганидек, солиққа тортиш тизимида амалга оширилган ислохотлар натижасида охириги йилларда ҚҚС, фойда солиғи, мол-мулк ва ресурс солиқларида кескин ошган (1-жадвал).

¹ https://www.norma.uz/uz/raznoe/soliq_tizimi_muammolar_va_istiqbollar1#.

1-жадвал

**Республика бўйича 2016-2021 йилларда бюджет тушумлари тўғрисида
(солиқ турлари кесимида)²**

№	Солиқ турлари номи	2016 й	2017 й	2018 й	2019 й	2020 й	2021 й
	Республика бўйича жами	31 428.5	37 750.9	54 202.8	83 323.9	103 561.7	127 867,0
	<i>шу жумладан:</i>						
I.	Солиқ тушумлари	25 540.9	33 885.8	49 941.8	80 229.5	97 979.1	122 218,2
1	Қўшилган қиймат солиғи	6 958.1	8 634.1	13 734.8	23 660.7	20 485.6	25 572,0
2	Акциз солиғи	3 618.7	6 138.4	6 547.3	11 603.0	10 838.8	12 279,0
	<i>шундан, бензин, дизел ва табиий газ бўйича истеъмол солиғи</i>	<i>1 531.3</i>	<i>1 784.6</i>	<i>1 543.9</i>	<i>2 105.1</i>	<i>2 086.4</i>	<i>2 333,0</i>
3	Жисмоний шахсларнинг даромад солиғи	4 137.4	5 895.9	7 421.9	13 322.7	15 140.8	18 918,0
	<i>шундан, қатъий солиқ</i>	<i>822.3</i>	<i>1 019.4</i>	<i>999.2</i>	<i>653.8</i>	<i>286.3</i>	<i>283,6</i>
4	Фойда солиғи	2 617.0	2 890.7	5 030.2	9 975.8	28 712.3	38 363,0
	<i>шундан, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи</i>	<i>721.9</i>	<i>685.5</i>	<i>0.0</i>	<i>0.0</i>	<i>0.0</i>	<i>0.0</i>
5	Айланмадан солиқ (ягона солиқ)	2 956.0	3 459.5	4 704.2	1 986.2	1 396.5	1 400,0
	<i>шундан,</i>						
	<i>Савдо ва умумий овқатланиш</i>	<i>1 440.8</i>	<i>1 751.7</i>	<i>2 597.2</i>	<i>1 726.9</i>	<i>1 342.5</i>	<i>1 367,0</i>
	<i>Микрофирма ва кичик корхоналар</i>	<i>1 515.3</i>	<i>1 707.8</i>	<i>2 106.9</i>	<i>259.2</i>	<i>54.0</i>	<i>33,0</i>
6	Ер қабри фойд. учун солиқ	2 517.7	3 474.1	8 264.8	14 692.9	16 565.2	18 462.2
7	Мол-мулк солиғи	1 606.5	2 129.7	2 606.1	2 360.4	1 974.3	2 457,0
	<i>шундан юридик шахслар учун мол-мулк солиғи</i>	<i>1 214.1</i>	<i>1 554.1</i>	<i>1 897.8</i>	<i>1 553.7</i>	<i>1 240.8</i>	<i>1 548,0</i>
8	Ер солиғи	966.7	1 091.8	1 504.2	2 313.3	2 386.8	4 083,0
	<i>шундан, юридик шахслар учун ер солиғи</i>	<i>289.4</i>	<i>349.5</i>	<i>624.8</i>	<i>1 134.7</i>	<i>1 156.1</i>	<i>2 114,0</i>
9	Сув ресурси фойд. учун солиқ	162.6	171.8	128.4	314.5	478.8	684,0
II.	Солиқсиз тушумлар (бошқа)	5 887.6	3 865.1	4 261.0	3 094.4	5 582.6	5 648.8

Давлат бюджет таркибидаги ижобий ўзгаришларнинг асосий омили солиқ тизимидаги ўзгаришларга қаратилган қуйидаги йўналишлар бўлди: иш ҳақи фондида солиқ юкини камайтириш; дивидендлар кўринишидаги даромадлар учун тўлов манбаидан олинadиган солиқ ставкасини 10 фоиздан 5 фоизгача

²Молия вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

пасайтириш; юридик шахсларнинг мол-мулки базасини таркибини қисқартириш солинадиган солиқ ставкасини 5 фоиздан 1,5 фоизгача пасайтириш; қўшимча фойда солиғини бекор қилиш; йиллик айланмаси (даромади) 1 млрд. сўмдан ортиқ бўлган корхоналар учун умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтиш; барча хўжалик юритувчи субъектларга, шу жумладан айланмаси (даромади) 1 млрд. сўмгача бўлган юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ, ер солиғи ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқларни тўлашни жорий этиш; алоҳида солиқ ва божхона имтиёзларини бекор қилиш.

2-жадвал

Солиқ тўловчи юридик шахслар сони бўйича маълумот³

№	Солиқ турлари номи	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил
1	Қўшилган қиймат солиғи	6 972	13 948	38 745	84 479	115 572	117 852
2	Акциз солиғи	861	685	298	3 670	3 757	3 842
3	Фойда солиғи (+ қўшимча фойда)	10 571	11 245	11 582	61 574	120 671	121 854
4	Айланмадан солиқ (ягона солиқ)	164 144	178 314	210 905	229 737	328 388	328 958
5	Ер қаъри фойд. учун солиқ	1 250	1 286	1 398	1 501	1 787	1 587
6	ЮШлар мол-мулк солиғи	4 656	4 754	5 162	67 581	58 856	59 547
7	ЮШлар ер солиғи	4 981	5 109	11 241	77 557	65 556	67 656
8	Сув ресурси фойд. учун солиқ	5 306	5 350	12 583	52 800	141 204	142 424
9	Ижтимоий солиқ (Ягона ижтимоий тўлов)	353 735	390 771	408 617	419 588	452 817	465 717

Давлат бюджети даромадлари таркибига иқтисодий тармоқларда амалга оширилаётган ислохотлар ҳамда жаҳон бозорида хом ашё нархларининг ўзгариши таъсир кўрсатди. Солиқ тушумлари таркибининг ҳамда алоҳида солиқ турлари бўйича солиқ тўловчилар сонининг ўзгариши солиқ сиёсатининг ўзгариши билан боғлиқ (2-жадвал).

Замонавий иқтисодий шароитда давлатнинг солиқ тизими, унинг таркиби ва фаолият кўрсатиш механизми катта аҳамиятга эга. У бир вақтнинг ўзида давлат бюджети сиёсати талабларига жавоб бериши ва корхоналарнинг нормал молиявий ривожланиш учун шароит яратишга бўлган эҳтиёжларини қондириши керак, чунки тадбиркорлик субъектлари мамлакат иқтисодиётини ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади.

Тадбиркорлик фаолиятини солиқ билан тартибга солиш, шунингдек умуман ҳар қандай иқтисодий фаолиятни солиқ билан тартибга солиш фаол солиқ

³Молия вазирлиги маълумотлари асосида тайёрланган.

сиёсатини ўтказишга йўналтирилган солиқ солишнинг бир жиҳати ҳисобланади ва шунинг учун тартибга солиш солиқ солишдан ажралмасдир. Солиққа тортиш ва солиқни тартибга солишнинг ягона бутунлигига боғланиш бозор капиталистик ва режалаштирилган тақсимлаш усуллари ва механизмларини биргаликда ўзаро боғлиқ ҳолда қўллаш асосида интеграциялашган (аралаш) бизнес модели шароитида мумкин. Бошқарувнинг бундай модели (тизими) давлатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг комплекс стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга оширишни назарда тутди, унинг таркибий қисми иқтисодиётни солиқни тартибга солишнинг барча воситаларидан фойдаланган ҳолда фаол солиқ сиёсатини амалга оширишдир⁴. Солиқ тўловларини тўлаш корхонанинг ишлаб чиқариш ва молиявий ҳолатига, унинг инвестиция фаолиятига ва бозорда маҳсулот рақобатбардошлигига янада таъсир қилади. Ушбу таъсирнинг қўлами солиққа тортиш тизимида, хусусан: солиқ йиғимларининг таркиби ва фискал даражасига, уларни ундириш усулларида, солиқ тизимининг барқарорлиги ва мукамаллик даражасига боғлиқ⁵. Дунёнинг турли мамлакатларида солиққа тортишнинг тўпланган тажрибаси шуни кўрсатадики, солиқ тўловчи даромадининг 1/3 қисмидан кўпроғини олиб қўйиш чекловчи чизик бўлиб, унга ўтиш солиқ тўловчиларнинг жамғармалари ва шунга мос равишда иқтисодиётга инвестициялар қисқаришига олиб келади. Солиқ тўловчилар даромадининг 40% дан ортиқ ставкалари тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун рағбатларга салбий таъсир кўрсатади⁶.

Давлат солиқ қўмитаси ва солиқ статистик маълумотларга асосан амалга оширилган регрессион таҳлилда Республикаси бўйича 2016-2021 йиллар давомида корхоналар ўз маблағлари ҳисобига асосий капиталга инвестиция улушига (Ү-боғлиқ ўзгарувчи) ва таъсир этувчи омиллар (X_n - мустақил ўзгарувчилар) фаолият кўрсатаётган корхоналар сони, қўшимча ҳисобланган солиқ суммаси олинган. Регрессион таҳлилда боғлиқ ўзгарувчи сифатида корхона молиявий кўрсаткичларидан ҳисобланган ўз маблағлари ҳисобига асосий капиталга қилинган инвестиция олинган бўлиб, бунда таъсир этувчи омиллар танловида қўшимча ҳисобланган солиқ ва молиявий жарималар мустақил ўзгарувчи сифатида олинган бўлиб, бу ҳисоботда ҳисобланган солиқ тушумларидан ташқари турли қўшимча ҳисобланган солиқ ва молиявий жарималар миқдорини ҳисобга олинишини талаб қилади.

⁴Титов А.В. Налоговое регулирование предпринимательства. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_41860255_10421273.pdf.

⁵ Щеглов В. Ю., Федонина Е. В. Анализ влияния налогообложения на деятельность хозяйствующих субъектов. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_41860255_10421273.pdf.

⁶ Panskov V. G. Nalogovaya sistema Rossiyskoy Federatsii: problemy stanovleniya i razvitiya: monografiya [Tax system of the Russian Federation: problems of formation and development: monograph]. Moscow: INFRA-M, 2018, p. 159.

3-жадвал

Аҳоли жон бошига даромадга омиллар таъсирининг корреляцион матрицаси

	Y	X ₁	X ₂
Y-корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улуши, %да	1		
X ₁ - фаолият кўрсатаётган корхоналар сони	0.195749	1	
X ₂ - қўшимча ҳисобланган солиқлар, млрд. сўм	-0.71702	0.191487	1

Ўзаро боғлиқ ўзгарувчи ва таъсир этувчи омиллар сифатида олинган мустақил ўзгарувчилар ўртасида корреляцион боғлиқ мавжуд деган хулосага келиш мумкин. Шундай қилиб, корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улуши (Y) ва фаолият кўрсатаётган корхоналар сони ($r_1=0,195749$) сезиларсиз даражада, қўшимча ҳисобланган солиқлар ўртасида ($r_2=-0,71702$) тескари узвий боғлиқлик мавжудлиги аниқланган (3-жадвал).

4-жадвал

Регрессион таҳлил моделини натижалари

Кўп корреляция коэффиценти R	0.793257
Детерминация коэффиценти R ²	0.629256
тузатилган детерминация коэффиценти R ²	0.546869
Стандарт хатолик	6.383319
Кузатувлар	12

Кўп корреляция коэффиценти R-0.793257 боғлиқ ўзгарувчи (корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улуши) ва таъсир этувчи детерминантлар бўлган мустақил ўзгарувчилар фаолият кўрсатаётган корхоналар сони, қўшимча ҳисобланган солиқлар ўртасидаги кучли статистик боғлиқликни тавсифлайди. Кўп корреляция коэффицентининг 1 га яқинлиги кўрсаткичлар ўртасидаги тўғридан-тўғри ва жуда кучли чизиқли боғлиқни англатади. Детерминация коэффиценти R²-0.629256 индикаторнинг қийматини 1га интилиши, боғлиқликлар адекватлигини, корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улушининг 62,9 % ўзгариши танланган мустақил ўзгарувчиларнинг ўзгариши билан изоҳланади (4-жадвал). Корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улушига уларнинг фойдасидан тўланадиган қўшимча ҳисобланадиган солиқ ва молиявий жарималарни юқори таъсир кўрсатиши табиий ҳолатдир.

5-жадвал

Дисперсион таҳлил натижалари

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Муҳимлик F</i>
Регрессия	2	622.4283042	311.2141521	7.6377639	0.0115035
қолдиқ	9	366.7208625	40.74676249		
умумийси	11	989.1491667			

Дисперсияни таҳлил қилиш натижаларига кўра, модел муҳим ва статистик маълумотларга адекват деган хулосага келди, чунки Фишернинг адекватлик мезони ($F_{\text{ҳисобланган}}=7.6377639$) Фишер мезонининг жадвал қийматидан (0.01) катта (5-жадвал). $\alpha=0,05$ аҳамиятлилиқ даражасидаги F-мезонининг ҳақиқий қиймати унинг критик қийматидан каттароқдир. Шу сабабдан 0,95 эҳтимоллик билан боғлиқ ўзгарувчи ва олинган мустақил ўзгарувчилар ўртасида боғлиқлик мавжудлигини билдиради.

6-жадвал

Модел параметрларининг нуқтали баҳолаш

	<i>Коэффицици ентлар</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P- муҳимлик даражаси</i>
Ҳ-кесишмаси	45.83076	5.728157684	0.000284
X1 - фаолият кўрсатаётган корхоналар сони	0.000545	1.671875866	0.128881
X2 - қўшимча ҳисобланган солиқлар, млрд. сўм	-0.00482	-3.78752492	0.004299

6-жадвалга мувофиқ эконометрик моделни курамиз:

$$y=45.8307+0.0005x_1-0.0048x_2 \quad (1)$$

Регрессион тенгламадан кўриниб турибдики, корхоналарни ўз маблағлари ҳисобидан асосий капиталга инвестиция улушига қўшимча ҳисобланган солиқлар ва молиявий жарима суммасининг салбий таъсир мавжуд. Бундан солиқ қонунчилиги риоя қилинмаслиги ва муддатида тўланмаган солиқ ва тўловларга ҳисобланган молиявий жарима суммаси корхоналар молиявий кўрсаткичларига, хусусан инвестицион потенциалига юқори даражада таъсир кўрсатган деган хулосага келиш мумкин.

Хулоса

Давлат бюджет таркибидаги ижобий ўзгаришларнинг асосий омили солиқ тизимидаги ўзгаришларга қаратилган қуйидаги йўналишлар бўлди:

- иш ҳақи фондида солиқ юкини камайтириш;
- дивидендлар кўринишидаги даромадлар учун тўлов манбаидан олинадиган солиқ ставкасини 10 фоиздан 5 фоизгача пасайтириш;
- юридик шахсларнинг мол-мулки базасини таркибини қисқартириш солинадиган солиқ ставкасини 5 фоиздан 1,5 фоизгача пасайтириш;

- қўшимча фойда солиғини бекор қилиш; йиллик айланмаси (даромади) 1 млрд. сўмдан ортиқ бўлган корхоналар учун умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтиш;
- барча хўжалик юритувчи субъектларга, шу жумладан айланмаси (даромади) 1 млрд. сўмгача бўлган юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ, ер солиғи ва сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқларни тўлашни жорий этиш;
- алоҳида солиқ ва божхона имтиёзларини бекор қилиш.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси ([https:// lex. uz/ docs / 4674902](https://lex.uz/docs/4674902)).
2. Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси (<https://lex.uz/acts/2304138>)
3. Титов А.В. Налоговое регулирование предпринимательства (<https://www.elibrary.ru/download/elibrary>).
4. Щеглов В. Ю., Федонина Е. В. Анализ влияния налогообложения на деятельность хозяйствующих субъектов ([https:// www. elibrary.ru/ download/ elibrary 41860255_10421273.pdf](https://www.elibrary.ru/download/elibrary41860255_10421273.pdf)).
5. Panskov V. G. Nalogovaya sistema Rossiyskoy Federatsii: problemy stanovleniya i razvitiya: monografiya [Tax system of the Russian Federation: problems of formation and development: monograph]. Moscow: INFRA-M, 2018, p. 159.
6. Маликов Т.С, Солиқлар ва солиққа тортишнинг долзарб масалалари. Монография. –Т.: Академия, 2002.
7. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси ва Давлат статистика қўмитасининг маълумотлари.
8. Горобинская В. Процесс налогового регулирования как процесс реализации экономических интересов / В сб. Государственное регулирование трансформационных экономик. Ростов-на-Дону.: Изд-во РГУ. 2003.
9. Рахматуллаева Ф. “Солиқ имтиёзларининг моҳияти ва иқтисодий тарафатлантиришдаги роли”. Молия илмий журнали №2.2016.
10. Хлыстова Е.В. Развитие малого предпринимательства в современной российской экономике / Сб. материалов ВИ Междунар. науч.-практ. конфер. «Финансовые проблемы и пути их решения: теория и практика». СПб. Изд-во Политех. ун-та, 2005.
11. Беркинов Б.Б. Эконометрика: ўқув қўлланма. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2015, 184 бет.